

JOHN LUKACS FILOZÓFIKUS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

SZATHMÁRY ISTVÁN

„A történelem túlságosan is fontos dolog, hogysem rábízható volna egyedül a történészekre.” [MARQUARD, 2001:251] Marquard megjegyzése meglátásom szerint nem kizárólag a történészek felé tett ironikus bökés, hanem tréfás-komoly intésként ugyanúgy vonatkozik a filozófusokra, szociológusokra stb., tehát általában véve a társadalomtudományok gyakorlóira.

Az utóbbi évtizedek több szempontból is jelentős változásokat hoztak a szűken vett történettudomány számára. E változások némelyike kívülről, más tudományok elméleti diskurzusai felől állították kétségek vagy válaszutak elé a történetírás művelőit. Az emlékezet- és kultúrakutatás, a diskurzusanálízis, az elbeszélés és retorika elméleteinek interdiszciplináris újragondolása (a sort lehetne folytatni) egyaránt megváltoztatták a nemzetközi és a magyarországi „társadalomtudományos klímát”.

Ma még talán nem dönthető el teljes bizonyossággal a kérdés, hogy vajon mennyire visszavonhatatlanul „rengették meg”, formálták át a történettudomány énképét, intézményi arculatát az együttesen és elnagyoltan posztmodern címszó alatt emlithető elméleti fejlemények, melyek nevében nagyhatású teoretikusok erősen újszerű szemléletmódot kérnek számon a jelenkor történészeitől.

Jelen dolgozat, ha nem is tűzi ki feltétlenül megvalósításra váró céljaként, hogy legalább szűkös keretein belül időlegesen közelebb

hozza egymáshoz a társadalomtudományok eltérő szövegeit, mégis szeretné hasznosítani az egyes „tudományközi” metszéspontokhoz köthető elméleti reflexiók (például a narratológia) némely belátásait. Alapvető célkitűzésem: úgy elemezni, gondolatiságában és módszereiben rekonstruálni egy történész, nevezetesen John Lukacs¹ történetírói tevékenységének bizonyos aspektusait, hogy mindezzel együtt a történelemfilozófia általam lényeginek tekintett alapkérdései is előtűnjenek, valamint a történész szaktudósokat is (remélhetőleg) hasonlóképpen érdeklő metodológia és ismeretelméleti problémákat hozzak felszínre, vagy tegyek szóvá.

Mikor Lukacs magánhasználatú történelemfilozófiáját boncolgatom, és ehhez kapcsolódóan nyelvszemléleténél és eszmetörténeti megállapításainál időzők el, akkor az így meghatározni vélt „eszmetörténetét” elsősorban Richard Rorty amerikai pragmatista filozófus gondolataival olvasom össze. Végül megpróbálok a mellett érvelni, a fentiekből is következően miért látszik szükségszerűnek John Lukacs erőteljes odafordulása az irodalom és annak kifejezőmódjai felé. Érintem annak kérdését is, mennyire és milyen ismérvek alapján köthető a posztmodern szemléletű történetírás alapvetéseihez, és milyen történészi szerepkör konstruálódik az általam vizsgált műveiben.

„Amikor a történelmet érzékeljük, akkor nem azt érzékeljük, hogy újraéljük a múltat,

hanem hogy megértjük a világot, talán úgy, mint amikor zenét hallgatunk” – írja Johan Huizinga. [idézi LUKACS, 1999:9] A neves németalföldi gondolkodó és kulturhistorikus kijelentése talán nem tartozik a legszabatosabban kifejtett vagy alátámasztott ismeretelméleti felvetések közé. A „történelem érzékelése” és azon keresztül a „világ megértése” mintha olyan kimondottan belső és nehezen szóba önthető élmény lenne, mely nemcsak az elmét teszi próbára, hanem az érzékelés kitágítását is megköveteli, sőt implicit módon mintha már-már megvilágosodásszerű rábredésként lehetne jellemezni e megértésmódot. Persze a segédtudományokban és a körültekintő kutatómunka sikerében nem minden jogalap nélkül bízó történészek, vagy a történelem iránt érdeklődő felkészült olvasók akár vétkes és megengedhetetlen ezotériát, vagy öncélú ködevést is emlegethetnének némileg felháborodottan, ha pusztán önmagában, a huizingai életmű tökesúlya nélkül tennék mérlegre e mondatot.

E mondat azonban nem (kizárólag) vitára ingerlő volta miatt szerepel e dolgozat elején. Leginkább azért, mert egy másik történész, nevezetesen John Lukacs, vagyis Lukács János is Huizingának a történelem érzékeléséről írt gondolatait idézve kezdi *Évek* című, sajátos műfaji keveredés eredményeként megszületett könyvét (kissé bővebben idézve ugyan a holland mestertől, mely idézetben szerepel a fenti mondat is).² Bár leegyszerűsítés és pontatlanság lenne kijelenteni, hogy a mottó, vagyis Huizinga citált gondolatai a történeti megismerésről adják Lukács történetírói munkásságának elméleti megalapozását és programját, de a „huizingai hatás” letagadhatatlanul jelen van a lukacsi történelemszemléletben. Mindazonáltal a dolgozat nem ennek feltárására törekszik (elsősorban), hanem természetszerűen szelektív megközelítéssel ugyan, de igyekszik megragadni néhány fontosnak vélt szálát John Lukacs történeti munkáinak sűrű szövetéből. Dolgozatom középpontjában tehát nem John Lukacs

„történetírói munkássága” áll, hanem meghatározott írásait alapul véve, a szövegekből általam kiolvasni vélt filozofikus történelem-szemléletét szándékozom bemutatni. Mindennek hozadéka és haszna tehát reményeim szerint a neves történésznek a történetírás mikéntjére vonatkozó elképzeléseit, elméleti reflexióit és a saját történetírói gyakorlatában érvényesülő módszereit megvilágító interpretáció lehet. Így a dolgozat historiográfiai célkitűzése mintha E. H. Carr angol történész és teoretikus intelméhez igazodna, mely szerint „amikor kezünkbe vesszünk egy történeti munkát, először ne a benne lévő tényekkel, hanem a szerzővel, a történésszel ismerkedjünk meg.” [CARR, 1995:21]

Szerencsére Lukacs nem tartózkodik attól, hogy a személyes élményeit és a nézőpontját befolyásoló, egyben érdeklődését is tápláló eszméket, vagy az őt meghatározó-formáló kulturális miliőt, szellemi forrásvidéket is bátran szóvá tegye munkáiban, és nem kizárólag akkor, ha éppen „szellemi önéletrajzot” ír. [LUKACS, 2001] Mivel az életrajzi adatok és a művek megfeleltetést nem tartom túl termékeny megoldásnak, az irodalomelmélet szótárából kölcsönözve az „implikált szerzőt” [RICOEUR, 1993:315] keresem az általam választott Lukacs könyvekben, vagyis azt a történész-író, aki e szövegekben szándékoltan és/vagy öntudatlanul megjelenik, és aki a történelemhez fűződő viszonyáról is minduntalan vall.

A történeti munkák megítélése és a történészi hitelesség kérdése persze (de ez a persze nem is olyan egyértelmű, ha a történetírás történetét nézzük) a professzionális történettudomány intézményrendszerén belüli konvencióktól, és a történetírásról folytatott diskurzus konszenzusaitól függ.³ E dolgozat egy ebbe az intézményrendszerbe tartozó, tehát „kanonizált” történetírónak a történetíráshoz való viszonyát szeretné boncolgatni, anélkül, hogy a művekben leírtakat a történelmi hitelesség szempontjából mérlegre tenné,

vagy módszertani előírásokat normatívnak tekintve, számon kérné azokat.

A történész és a nyelv viszonya, továbbá az eszmei-gondolati háttér rekonstruálása adják az elsődleges vizsgálandó szempontokat. Vagyis Lukacs nyelvkritikája éppúgy érdeklődésem homlokterében áll, mint írásai és a különféle történelemfilozófiai irányzatok, eszmék és meggyőződések közötti viszony feltérképezése. E mellett fontosnak érzem azoknak a momentumoknak a kiemelését Lukacs szövegeiből, melyek feltételezésem szerint szemléletmódját eszmeileg, filozófiailag meghatározzák. Itt ismét egy határhelyzetről van szó: az egyszerre európai és amerikai Lukacs „kettősségének” figyelembe vételéről. Erre maga is többször kitér. Mind írás- és szemléletmódját (sőt esetenként, mint az *Évek* esetében is, nem kis mértékben metodológiáját), mind a tágabb értelemben vett szellemi háttérét is meghatározza e (konkrét és kulturális) kétfalakosság.

A történetírásról folytatott elméleti viták számos kitüntetett sarokpontja, megkerülhetetlen problémafelvetése érhető tetten műveiben. Sőt, akár egy művén belül is az eltérő szöveghelyeken különféle teoretikus megközelítésre, azok összebékítésére találni példákat. Miközben egyes írásai erősen reflexívek a történetírást érintő problémák tekintetében, őt magát (szerencsére) nehéz besorolni maradéktalanul a markánsabbnak számító véleménykonstrukciók bármelyikébe is. Kimutatható és szövegszerűen is alátámasztható ellenben, hogy milyen viszony fűzi ezek némelyikéhez, vagyis melyek azok a történetírói megközelítések (pl. marxista történetírás), filozófiai csapásirányok, intellektuális divatok (modern racionalizmus), vagy politikai eszmék (populista nacionalizmus, doktriner liberalizmus) melyeket egyértelműen és következetesen elutasít, és amelyekkel szemben megfogalmazza saját „revizionista történetírását”. A felsorolást mindhárom említett szempont mentén folytatni lehetne még.

A történetírás és a regény közötti viszony, vagy distancia kérdésköre nem pusztán poétikai, vagy alkotói problémákra irányítja a figyelmet, hanem morális megfontolásokat is középpontba állíthat. Itt rögtön meg lehet említeni az amerikai pragmatista filozófus Richard Rorty nevét, aki igen fontos szerepet tulajdonít a regénynek (ezzel természetesen koránt sincs egyedül), mint a morális tökéletesedést, az érzékenységet, és ez által a szolidaritás elmélyítését elősegítő műfajnak. A regény szerinte ugyanis eredendően feltételezi, és minduntalan fel is mutatja a nézőpontok sokféleségét, ezzel világítva rá arra, hogy vélekedéseink, állításaink, vagyis „szótáraink”, melyek segítségével a világot leírjuk, nem bírnak kizárólagos érvényességgel, tehát nem megkérdőjelezhetetlenek. Véleményem szerint Lukacs sem pusztán „szépirói babérokra” tör, hanem a történelmi megismerés-megírás ironikus-polifonikus játékterét igyekszik megteremteni, majd termékenyen kihasználni akkor, amikor a fikcióképzés eszközeit engedi érvényesülni, vagy éppen túlsúlyba kerülni egyes munkáiban. Szépirodalmi „vonzalmai” nem *l'art pour l'art* kedvtelésben nyilvánulnak meg, hanem történelemfilozófiájával (történelmi filozófiájával) szoros összefüggésben érdemelnek figyelmet. Nem csak arról van szó – Huizinga tűnődésével szólva –, hogy „[a]z olvashatatlan történelem nem történelem”, [HUIZINGA, 1997:23]⁴ hanem számos olyan probléma felvetéséről és újragondolásáról, melyek a történetírás és az irodalom ellentmondásos, de nehezen letagadható „tejtestvériségéből” fakadnak.⁵ Az erre a kihívásra adott válaszok némelyike akár a történelem megismerhetőségének vagy a történetírás tudományos jellegének radikális tagadásához is eljut. Lukacs is nagy figyelmet fordít a történetírás szépirói követelményeire és lehetőségeire, pontosabban a történelem és a regény közös „tudatára”, a nyelv kifejező erejére és korlátjaira, mi által igyekszik egy olyan „megértő történetírás” gyakorlatát

elmélyíteni, amiben a szavak megválasztásának nemcsak esztétikai, hanem egyenesen erkölcsi tétje is van, valamint amiben a történész mint terapeuta is megjelenik valamiképp.

Lukacs egyes műveit, a történetírásról vallott gondolatait tanulmányozva nem lehet szó nélkül elmenni a történetírást a posztmodern részéről ért kihívások mellett sem. A posztmodernitás szabatos és kielégítő, részletekbe menően alapos meghatározása nem könnyű feladat. Ugyanakkor mindenképpen ki lehet, és ki kell emelni olyan lényeges elemeket, ismérveket és szempontokat, melyeket e gyűjtőfogalom alatt tárgyalnak, s melyek a történetírásról folytatott diskurzusban is éreztették/éreztetik hatásukat. Megkockáztatható a kijelentés, hogy a magyar történetírás hagyományainak megszilárdulását, valamint a nyugaton kiemeltnek számító, vagy nagyhatásúnak bizonyuló elméleti viták napirendre kerülését évtizedekig hátráltatta a kívánatosnak tekintett marxista történetírás majdnem teljes egyeduralma, a posztmodern történet-írás szóösszetételben az előtagot sokan (még ma is) akár kicsinyítő- vagy fosztóképzőnek tekinthetik. Vagyis a posztmodern történész mintha olyan valaki lenne, aki nem „jó szaktörténész”, aki csupán filozófiai bárányfelhőket kerget ábrándos tekintettel komoly szakmunkák írása helyett.⁶ E nyomvonal mentén könnyű eljutni a sommás ítéletig: a történésznek van elég feladata anélkül is, hogy a történetírás mikéntjén vagy elméleti problémáin töprengene. Kissé provokatívan ezt így foglalja össze hasonló kérdéseket (is) feszegető tanulmánykötete elején Gyáni Gábor: „Azóta, hogy a történetfilozófia és a történetírás útjai határozottan elváltak egymástól, és ennek folytán a történészek immár ahhoz kötik szakmai identitásukat, hogy többé nem filozofálnak, a történetírás elméleti és módszertani kérdéseiről legfőképpen a filozófia berkeiben folyik diskurzus. Magára valamit is adó szaktörténész soha, vagy csak elvétve vállalja annak ódiáját, hogy efféle, eleve

filozófiaiak tűnő kérdésekről nyilvánosan véleményt formáljon.” [GYÁNI, 2000:7] Gyáni mindehhez hozzáteszi, hogy ennek az ózdkodásnak az eluralkodásában talán éppen a marxista történetírás kellemetlen utóíze is komolyan közrejátszik, mivel az valóban igen élettelen és merev sémákat kínált a historikusoknak. [GYÁNI, 2000:7] Szerencsére John Lukacs „szakmai identitása” legkevésbé sem a „filozofálástól” való önmegtartóztatáshoz kötődik.⁷ Érdemes tehát megvizsgálni azokat a szellemi áramlatokat és meglátásokat, melyeket legtöbbször (jobb híján) posztmodernként említenek vagy ekként címkéznek fel, mivel ezek némelyikével feltűnő rokonságot mutatnak Lukacsnak a történetírásról tett kijelentései, és történetírói eszköztárának egyes darabjai. Lukacsot nem „hamisítatlan” posztmodern történészként szeretném bemutatni. (Ez amúgy meglehetősen felesleges mutatvány lenne, és nemcsak az ő esetében, hanem a legtöbb történészt illetően is, legyenek bármilyen „merészek” és „újítók”, tekintve, hogy amennyire tágas és kényelmes a posztmodern fogalma alatt tárgyalni fontos elméleti alapvetéseket, annyira leszűkítő és leegyszerűsítő lenne kizárólag posztmodernként tárgyalni a legtöbb történész munkásságát a közelmúltból, vagy napjainkban.) Míg Lukacs *Évek* című munkája kétségkívül leginkább posztmodern történetírói teljesítményként aposztrofálható, addig a munkássága egészét átható elméleti megfontolásai sokkal inkább egy a történetírói hagyományban fontos vonulatként megjelenő hermeneutikai alapálláshoz kötik. Bár e dolgozatnak nem célja a posztmodern történetírás körüli értelmezési problémák középpontba állítása vagy válaszkísérletek megfogalmazása erre vonatkozóan, de mindenképpen jelezni kell, hogy egyfelől a poszt- nem egyértelműen és kizárólagosan a modernitással való szembehelyezkedésre utalhat (hanem egyfajta ellentmondásos kontinuitásra is), másfelől érdemes szem előtt tartani, hogy az előszeretettel posztmodern fejleményként

tárgyalt sajátosságok megjelenése a történetírásban (pl. nagy történetekkel való leszámolás, a nyelvi megelőzöttség tapasztalatának hangsúlyozása stb.) korántsem előzmény nélküliek. Historiográfiailag jól nyomon követhető, hogy miként és mely szerzőknél jelent meg a teleologikus világtörténeti perspektíva megkérdőjelezése. Jelen dolgozat szempontjából most csupán azt érdemes nyomatékosítani, hogy a posztmodern fogalma és kiterjedése körüli elidőzés helyett a történetírás hermeneutikai hagyománya kínálja fel az interpretáció- és nyelvközpontú történetészet következetes képviselőjét.

TÖRTÉNELEM, TÉNY, FIKCIÓ, NYELV

„A történelmi munka regényként indul és esszéként fejeződik be.” Thomas B. Macaulay sokat idézet aforizmája látszólagos egyszerűségében is meghatározó tervrajz, útmutató a történetírói munkáról alkotott elképzelések egyik fő vonulatában. A brit szépirodalmi iskola jelentős képviselőjének kijelentése nemcsak a történetírás egyik lehetséges módszertani irányát jelöli ki, hanem egyúttal a történelem megismerhetősége kapcsán felmerülő kétségekre adott számtalan válasz egyike.

A gyanú, hogy a történelem elbeszélése – túl annak belátásán, hogy mindenképpen esztétikailag is érvényes szövegalkotó tevékenység –, valójában kizárólag a fikció birodalmába rendelt, és e birodalom törvényei szerint meg- és elítélhető szövegek létrehozását jelenti, és ekként a retorika foglya; természetesen nem előzmények, és ami fontosabb, nem viták és ellenvélemények nélkül jelenik meg a történetírás jellegéről és a történelmi megismerés természetéről régóta folyó diskurzusában. [ROMSICS, 2002:7-20] Retorika és történelem viszonya nem pusztán a történetírói szövegek díszítettségének, vagy cicomázottságának kérdését érinti, jóval mélyrehatóbb, a történeti megismerés lényegét firtató kérdésselvetésekről van szó. [RÜSEN, 1999] Különös nyomatékkal jelennek meg az erre vonatkozó kérdések a

történetírást is megfertőző, vagy éppen megtermékenyítő „posztmodern állapot” teoretikus vitáinak sodrában, vagyis a „nyelvi fordulatot” követően.⁸

E viták egyik gyújtópontjában kétség kívül Hayden White munkásságát és annak recepcióját találni, akinek *Metahistory* című művéről így nyilatkozik (az egyébként vele vitába szálló) Roger Chartier: „Ez a könyv kétségtelenül felszabadította a történetírást a diskurzus modalitásai és képi világa iránt teljesen érzéketlen klasszikus megközelítés rugalmatlan korlátjai alól.” [CHARTIER, 2003:50] Leegyszerűsítve az mondható, hogy White munkássága újra előtérbe helyezte a történeti munkák „megírtságának” kérdését. Ezzel felélénkítette a vitát arról, hogy a megírás, a szövegalkotás a történetíró munkájának csupán járulékos része-e, szemben a lényegének tekintett kutatással, vagy sokkal összetettebb, a történelem megismerhetőségének kérdését is telibe találó problémáról van valójában szó. White-ot mind „szakmai szempontokból”, mind politikai indítékokból számos támadás érte és éri, ezek legalább olyan tanulságosak, mint munkássága. [MARNÓ, 2003]

Hayden White megszólalásának „régijűszerűsége”, és a kiváltott hatás jelentősége többek között annak köszönhető, hogy az irodalomelmélet szemüvegén keresztül vizsgálja a történetírás gyakorlatát, melyet addig általánosan a fikciós prózával szemben igyekeztek meghatározni, mióta a történettudomány mind intézményileg, mind módszertanilag szilárd alapokra helyeződött. *Metahistory* című könyvében White kísérletet tesz arra, hogy bemutassa, milyen történelmi magyarázatok lehetségesek. A történetészek e szerint elbeszélő prózákat hoznak létre, melyek alapszerkezete a nyelvi eszközök által eleve befolyásolt, és ez a tartalmukra is komoly kihatással van. Négy trópus (metafora, metonímia, szinedoche, ironia), a cselekményesítés négy módja (román, tragédia, komédia, szatíra), a formális érvek (formista, mechanikus, organicista, kontextualista) és az ideológiai implikációk

különbéféle típusai (anarchista, konzervatív, radikális, liberális) határozzák meg a megszülető történelmi elbeszéléseket, történelmi munkákat. Ezek között azután az olvasók (mivel e szövegek valójában önmagyarázó narratív sémák és nem a múlt valóságának hű tükröi⁹⁾ esztétikai és/vagy morális szempontok alapján választanak, a szerint, melyiket érzik meggyőzőbbnek.

Érdekes módon Lukacs mestere, Huizinga, időben jócskán megelőzve a történelmi elbeszélést felélesztő fordulatot, már olyan kérdéseket fogalmazott meg, melyek igencsak emlékeztetnek az elmúlt évtizedekben kibontakozó elméleti viták sarokpontjaira. Már az a kijelentése is igen közel áll egyes posztmodern történészek meglátásaihoz, hogy „[a] történelem mindenkor formálás a múlttal szemben, s nem is tarthat igényt arra, hogy több legyen.” [HUIZINGA, 1997:13] Ez egybecseng White és a narrativisták állításaival, akik persze bizonyos szempontból¹⁰⁾ merészebben értelmezik „a történelem formálásának” lehetőségeit és korlátjait, mint a németalföldi historikus. Ugyanakkor Huizinga is rátapint a történelmi szövegek megalkotásának egyik alapproblémájára, mégpedig arra a történetírói „objektivitást” megkérdőjelező kihívásra, mely szerint „[m]ár a puszta elbeszélés is egy szándék, egy jelentés közlése, és e jelentés befogadása félig esztétikai természetű is lehet.” [HUIZINGA, 1997:13] E felismerés kibontásaként is értelmezhetjük azokat a későbbi elméleti megközelítéseket, melyek a történelmi szövegeket elsősorban, vagy teljes egészében fikciónak tartják, s így értékelésüket, összehasonlításukat is csak és kizárólag esztétikai és/vagy morális szempontból tartják lehetségesnek. Maga Huizinga

azonban megáll ezen a ponton, miután felmerült benne a gyanú, hogy a történelmi elbeszélés mégiscsak túlhaladottá vált. Ám ezek a dilemmái, kétségei is felvillantják a későbbi viták alapvonásait.

Mi történnék, ha e „történelmi kép” kifejezés helyére egyszer a kevésbé modernista, régóta használatos „történelmeselbeszélést” tennők? Gondoljuk meg, hogy ezzel sem távolodtunk el a történelem formájára vonatkozó kérdéstől. Eszerint a történelem formája az elbeszélés, a *relatio* volna. Első pillantásra valóban úgy tetszik, mintha ez a megjelölés sokkal teljesebben és

Míg Lukacs Évek című munkája kétségkívül leginkább posztmodern történetírói teljesítményként aposztrofálható, addig a munkássága egészét átható elméleti megfontolásai sokkal inkább egy a történetírói hagyományban fontos vonulatként megjelenő hermeneutikai alapálláshoz kötik.

kényelmesebben összefoglaló volna, mint a képnek állandóan kissé erőszakolt fogalma. A tüzetesebb megfontolásnál azonban újra kétely merül fel: Vajon a

„történelemelbeszélés” megjelölés nem a történetírás régebbi korszakainak maradványa, amikor még egész anyaga valóban csak retorikai köntösben jelent meg? Nem abból az időből származik-e ez a

megjelölés, amidőn a történelem még alig mehetett tudományszámba, gyakorlása még szorosan összefüggött a retorikával, meg a költészettel? [HUIZINGA, 1997:22]

A merev elutasításoktól kezdve, melyek automatikusan degradálónak, a történelmi hivatás tekintélyét aláásónak érzik a történetírást fikciónak, a történész által választott különféle elbeszélői megoldásokat pedig a fikcióképzés rafinált eszközeinek tartó álláspontot, egészen a komoly, elméleti megalapozottságú ellenvetésekig számos bírálat és érv hangzott és hangzik el a történetírás nyelvi kihívásainak témakörében. Az ellenvélemények közös, és persze a megközelítések sokfélesége miatt már nagyon is szélesre taposott nyomvonala jól kivehető. A legáltalánosabb nehezményező

ellenvélemények szerint amennyiben a történeti megismerés valójában csak önfeledt, ámbar tiszteletreméltó „szövegjátékok”, vagyis fikcióképzések között megvalósuló kísérlet, akkor a parttalan relativizmus, az emésztő szkepticizmus és a történészi mesterség hitelvesztése által kirajzolódó „Bermuda-sokszög” veszejt el a(z egykoron?) „komoly és szigorú” tudomány mai (mindenkori) szolgálóleányait és szolgálóit. A kérdés összetettségét és szerteágazó voltát nem kell bizonygatni.

„Más szavakkal: az elbeszélés nem ártatlanabb a történetírásban, mint amilyen a regényekben.” [BURKE, 2000] Peter Burke megjegyzése valójában nem is csupán a történetírásra érvényes. Az „irodalom kísértése” nemcsak a történettudományra van hatással, osztozik ebben több más társadalomtudománnyal.¹¹ A regény fejlődésének és a modern kor megszületésének kapcsolatára most csak utalok, és csupán fontosságát hangsúlyozom. [KUNDERA, 2000] John Lukacs is hivatkozik regény és történelem nyilvánvaló szimbiózisára. E viszony bonyolult, és leginkább kölcsönös egymásra hatásban ragadható meg. Lukacs szerint például „a modern regény kialakulása újkori történelmi tudatunk kialakulásának velejárója volt.” [LUKACS, 1999:14] Burke pedig példaként hozza fel azt az elméleti vitát, amelynek kiindulópontja az a felvetés, hogy vajon számon lehet-e kérni a történeti elbeszélésen a történész saját korának irodalmi meglátásait, a modern regényekben már „letesztelt” narratív eljárásokat. [BURKE, 2000:42-5] Ami ismét csak egy érzékeny pontján (netán Achilles-sarkán) találja el a történetírás mesterségét, amennyiben emlékezteti gyakorlóit arra, hogy esetleg soha sem, vagy csak kétes győzelem árán szabadulhatnak meg az irodalom kísértésétől.

Lukacs *A történelmi tudat* című művében nagy teret szentel a történetírás és az irodalom kapcsolatának, s rámutat, a történetírás és a regény között van egy nagyon fontos kapocs. Ez pedig maga a

nyelv, mivel a regényíró és a történész „ugyanazzal az eszközzel dolgozik: mindennapi köznyelvünkkel”. [LUKACS, 1999:13] Mindez abból fakad, hogy a történettudománynak sem saját nyelve, sem saját szókészlete nincsen. [LUKACS, 1999:13] Ezért sem mindegy tehát, hogy a tények társítása, a struktúrák megalkotása milyen nyelvi eljárással, a narratív technológiák milyen alkalmazásával történik. A narrativitás foka, az elbeszélés „sűrűsége”, az időstruktúrák kialakítása, és még számos más tényező között kell tehát döntenie a történetírónak. A regény modern kori fejlődésének sajátosságai és következményei kéretlenül is beszivárogtak a történettudomány felségterületére. Nem túlzás azt állítani, hogy a modern regény megszületése elválaszthatatlan a nyugati ember egzisztenciális kérdésfeltevésének új utakra terelődésétől, melyek az újkortól kezdve az önértelmezés, az önreflexió addig ismeretlen vidékei felé hatják-űzik. Ez a fejlődés eredendően befolyásolta a történetírást éppúgy, ahogy a fikciós munkák kapcsolatát az idővel, az emlékezettel, és természetesen a történelemmel. Ez alatt nem kizárólag a történelmi regényekre kell gondolni, bár ezek szintén sokat elárul(hat)nak az előbb említett egymásra hatásról.¹²

A modern regény műfajának történetfilozófia tétje talán úgy foglалható témánk szempontjából röviden össze, hogy a regény megkísérli láttatni a történelmileg meghatározott, a korábbi monolit (és monologikus), zárt kultúrákat odahagyni kénytelen, és immár önnön individuumának magáncellájában magára ébredő újkori (modern) ember kétségeit, és viszonyát az alapvetően kellemetlennek, sokszor ellenségesnek megtapasztalt külvilághoz. Ennek következtében az emlékezet, a történelem (magán)tapasztalatának minősége is jelentősen átalakul a szövegvilágokban. Fentiek részletes taglalására itt most nem nyílik mód, de mindenképp szükséges annak jelzése, hogy azok a tapasztalatok (akár

kudarok is), melyeket a modern regény története felhalmozott (és amelyek vallanak a modern individuum magánvalósága és a történelmi események egymáshoz már nehezen közelíthető horizontja közötti feszültségről is), nem tehették/tehetik közömbössé a történetírókat sem. Hiszen egyazon tapasztalat, a fent említett sokszólamú, pluralista, a nagy elbeszélések helyett kisebb történeteket kínáló (posztmodern) állapot erőterében küszködnek.¹³ Lukacs is hivatkozik tehát regény és történelem szimbiózisára, kölcsönös egymásra hatásukban megragadható viszonyukra, mely megállapítása az előző fejtegetéseket támogatja. Vagyis Lukacs állítása szerint a történelmi tudat változása keresett magának műjait, hogy számot adhasson önmagáról, bizonyosságot keressen, vagy kételyeinek adjon hangot. S hogy ezen törekvésével folyamatosan visszahasson a történelem közös(nek vélt) érzékelésére is, tegyük hozzá.

Úgy vélem, Lukacs mindig is meglevő hajlama az irodalom és annak kifejezőmódjai iránt, mely az idő haladtával egyre fokozódott, természetszerű következménye történelmi filozófiájának. A történelem demokratikus korszaka többek között abban támaszt új elvárásokat a történésszel szemben, hogy lehetőleg „mindenkiről”, vagyis minél több emberről, azok emlékezetéről írjon. A gondolatok történetéről. A tudatábrázolás (mert ez mégiscsak annak is minősül) technikáit azonban elsősorban nem a historiográfia, hanem a modern regény kísérletezte és küszködte ki. Ahogy a regénynek sikerült többek között eredendően ironikus műfajt teremtenie, olyat, mely az eltérő tudatok, világlátások és szótárak egyidejű különbözőségének visszaadásának szolgálatába szegődött. Lukacs célkitűzései, történelemfelfogása (melyet most nem eleveníték fel) a regényíróéhoz hasonló munkaköri leírást implikálnak. Állításom szerint Lukacs olyan történész, aki az esetlegesség, az egyediség, a sokszólamúság

(ironikus) ábrázolására, megragadására, lefestésére törekszik. Ezzel az emlékezet történetét is ápolja, de gyógyírt is ad, felmutatva a tragikus vonásaival együtt is soknyelvű, ezért beszédes múlt hangjaiban rejtőző szépséget. Ahogy azt egy történész terapeutának tennie kell.

LUKACS ÉS A TÖRTÉNELMI TUDAT

„Ha a francia forradalom újra és újra megismétlődne, a francia történetírás nem lenne olyan büszke Robespierre-re. De mert a történelem olyasmiről szól, ami nem tér vissza, a vérzivataros évek pusztá szavakká, eszmecserékké, elméletekké változnak, a pelyhynél is könnyebbek lesznek, nem keltenek félelmet. [...] Hogyan ítélnénk el valamit, ami elmúlik? Az elmúlás pírja a nosztalgia varázsával ragyog be mindent: a guillotine-t is.” [KUNDERA, 1992:9-10] A történelmi tudat fogalma nagyon slamos megfogalmazással és meglehetősen elnagyolt értelmezéssel nem jelent mást, mint tudatában lenni a saját és a közösségi tapasztalatra is érvényes „történelmiségünknek”, történelmi sajátosságainknak.

White megfogalmazásában a történelmi tudat „a tudatnak az a formája, mely szükségét érzi annak, hogy a valóságot, mint történelmet értelmezze [...]”. [WHITE, 2003:3] E szerint elmondhatjuk, hogy 1) minden, ami történik, csak történelmileg nyer értelmet; és csak ekként, vagyis történelmiségében értelmezhető; 2) az egyén, a közösség, ezernyiféleképp ugyan, de érzékeli e meghatározottságot, tudatában van történelmi jelenlétének, és mindannak, amivel ez a jelenlét jár; 3) ez a tudat változékony, fokozatosan alakult ki és ébredt „önmagára”. A megfogalmazásból kitűnik, a történelmi tudat e „működési elve” valójában egyfajta historizmus felé közelíti Lukacs nézeteit.

Lukacs enyhe „viszolygása” vagy szkepszise a történelemfilozófiától (amivel gyaníthatóan nincs egyedül a történészek között) magában rejt egy „alternatív történelemfilozófia” választását, amit

történelmi filozófiaként emleget. Ez a filozófia nem a történelem „értelmének” hajszolása, vagy a történelem egyféle, kizárólagos és univerzális magyarázóelvének megtalálását célzó kísérlete, hanem jóval inkább törekvés a történelmi gondolkodás „dialektikájának” megragadására, miközben nem vázolja fel magának a történelemnek valamiféle általános célelvőségét. E kissé túlon túl nyakatekertnek ható jellemzés a lukacsi „történelmi filozófiáról” természetesen csak nagy vonalakban próbálja visszaadni azt, amire Lukacs nem csak egy-egy munkájában vállalkozik, hanem mondhatni, majdnem teljes életművét átható erőfeszítés. Valójában nem koherens, általános ígérennyel fellépő elméleti rendszerként áll előttünk ez a filozófia. Lényegét talán úgy lehet leginkább megragadni, mint a történelmi öntudat, a történelmi észlelés változásainak vizsgálatát, vagy figyelembe vételét; ami nem egyenlő a történelmi tudás gyarapodásának jóleső nyugtázásával: „Mi tudjuk, hogy a huszadik századnak vége. Tudjuk, s legalábbis részben azért, mert fejlődött a történelmi tudatunk – bár az nem azonos a történelmi ismereteinkkel. Ez a fejlődés, így önmagában, talán a legalapvetőbb mozzanata gondolkodásunk történetének.” [LUKACS, 2000:12]

A történelmi filozófiát fordíthatjuk úgy is – Koselleck gondolatát kölcsönözve – mint annak a sajátosságának a problematizálását a történetírásban, hogy „[m]inden egyes korhoz saját »tapasztalati tér« és saját jövőkép tartozik.” [idézi MIKLÓSI, 1996:9] Ezzel összefügg Lukacsnak az a módszertanilag is fontos meglátása, mely szerint „a történettudomány gyakran nem is annyira egy korszak eseményeinek pontos számbavételére, mint inkább egyes problémák történeti leírására és megértésére törekszik; inkább leírásra, mint meghatározásra; inkább megértésre, mint teljességre [...]” [LUKACS, 1998:8]¹⁴ Ismét az egyik előkép, Huizinga szavaival lehet kiegészíteni, nyomatékosítani Lukacs gondolatait: „Csupán a bizonyos

összefüggésekre feltett kérdésben – s ezen összefüggések lényegét a nekik tulajdonított érték határozza meg – keletkezik a történelem képe.” [HUIZINGA, 1997:13] Vagyis a történelmi tudat vizsgálata a historicitásra helyezi a nagyobb hangsúlyt, és jellegéből adódóan folyamatos kontextualizálást jelent.

A kérdések hálóján átpréselt történelem képének elfogadása – szemben az önmagában nyugvó, egyedüli és objektívan feltárható történelemmel –, nemcsak a poszt-modern nézőpont választását, hanem (ezzel összefüggésben, sőt még inkább) a hermeneutikai szituáció tudomásul vételét és szem előtt tartását is jelenti. Elfogadva e látószöveget „le kell tehát mondanunk a múlt folytonos magyarázatáról, hogy felváltsuk azt a múlt megértésével.” [GYÁNI, 2000:18, kiemelés az eredetiben – Sz. I.] A megértés szükségyszerűsége pedig éppen a múlt idegenségéből fakad, vagyis abból a szituációból, hogy saját helyzetünk foglyai vagyunk; a múltat nem a maga közvetlenségében, hanem a hagyomány általi közvetítettségében tapasztalhatjuk csak meg. [GYÁNI, 2000:19]¹⁵ A Huizinga által megfogalmazott „kérdésfeltevésen keresztüli megismerés” Lukacs esetében is vállalt és kiteljesített programja tehát hermeneutikai mozzanatként határozza meg a történelem múltfaggatását. Jól megfogalmazni a kérdéseket, és imígyen a problémákat – ez a lukacsi megismerés veleje. Ahogy Odo Marquard, a kontinentális hermeneutikai iskola jelese fogalmaz: „akkor értünk meg valamit, ha valami kérdésre adott válaszként értjük meg.” [MARQUARD, 2001:158] Érdekes módon Lukacs, aki tagadja, hogy a történetírás összevethető lenne a természettudományokkal¹⁶, ennek a hermeneutikai alapú „tudományfilozófiának” az alapvonalait a neves fizikus, Heisenberg tézisei alapján körvonalazza: „A történelmi tudás, mint minden emberi tudás, egyszerre személyes és résztvevő [...]; a távlat óhatatlanul részévé válik a valóságnak – amihez hozzá kell tennem, hogy a távlatból sohasem

hiányozhat a visszatekintés eleme.” [LUKACS, 1998:140]

A hermeneutika – Marquard értelmezésben legalábbis – elsősorban a múlthoz köt oda bennünket. [MARQUARD, 2001:160]¹⁷ Az értelmezés egyben megóvás is, a múlttól való elszakadás kísérlete pedig hiábavaló, hiszen „minden változtatással teremtett jövő őriz magában egy adagnyit a származásából is, és pedig mindenkor jóval nagyobb adagnyit, mint amekkora a változás adagja.” [MARQUARD, 2001:167] E nyomvonalon elindulva felfejthető az a szál is, amit követve Lukacs a múltat az egyedüli lehetséges „valóságként” határozza meg („...mert a múlt az egyetlen, amit ismerünk”): „minden emberi tudás múltbéli ismereteinkből fakad. Minden emberi gondolkodás valami múlt újragondolásával jár.” [LUKACS, 1998:11] Éppen ezért a történelmi megismerés fenti ütemterve eredendően gyanakvással és kétellyel szemléli a történelem mint haladás, még inkább a megkérdőjelezhetetlenné felkent Haladás eszméjét. A világtörténelem – érvel Marquard – az emberiség haladás- és beteljesüléstörténetévé formálja a történelmet. [MARQUARD, 2001:253] Marquard haladaskritikájából most csak néhány olyan vonást és gondolatot emelek ki, melyek magyarázóerővel bírnak Lukacs egyedi, a történelemfilozófiával szemben gyanakvó, történelmi filozófiáját, valamint eszmetörténeti alapállását illetően.

Lukacs vehemensen támadja a haladás eszméjének történelmi evolúcióvá formálását. Azt az eszmét, mely szerint nemcsak az ember anyagi körülményeit lehet jobbra tenni, hanem a természeti, szellemi és lelki természetét is. [LUKACS, 2001:14] Talán nem kell részletesen kitérni arra, hogy milyen ideológiák és rajtuk élősködő politikai berendezkedések ámokfutását sarkantyúzza az az elgondolás, hogy az állam sikereiből kiindulva, az egyetemes történelmet a forradalom filozófiájává radikalizálva lehet „jobbá tenni az emberiséget”, „emancipálni az elnyomott tömegeket”, „új és jobb embert alkotni”.¹⁸ Hiszen, zeng a hamis tiráda, „ha a

jelen maga még nem majdnem a kiteljesedett emberi(es)ség, erőszakkal kell azzá tenni”. [MARQUARD, 2001:255] Az egyetemes történelem evolúciós elméletté mérséklése Marquard szerint nem más, mint „amikor a történetfilozófia feneke alá természetfilozófiai szék kerül”. [MARQUARD, 2001:256] Mindezzel csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Lukacs történelmi filozófiája milyen varrat mentén választható el az „általában vett” történelemfilozófia testétől, mely utóbbi nem teljesen „ártatlan” az üdvtörténeti felhajtóerő mozgásban tartásában.¹⁹ A „reakciós” Lukacs viszont feltételezhetően nem szállna vitába Marquard azon kijelentésével, hogy „aki emberi szeretne maradni, inkább rest legyen, mintsem egyetemes.” [MARQUARD, 2001:262] Továbbá: „a történetiség alapélménye [...] kevésbé a történelmi változhatóságról, mintsem annak korlátairól szerzett tapasztalat. Ami azt jelenti, még ha a történelmi változások hosszú távon valóban az egyetemesség felé tartanak is, a történetiség (e nehézkedés okán) mégis inkább a nem egyetemesben – a tarka különösségekben – búvik meg.” [MARQUARD, 2001:268]

Persze a fentiek inkább „ajánlások” a történelmi tudat, a történetiség vizsgálatához, semhogy módszertani irányokat jelölnének; inkább egy tervrajz részei, mintsem konkrét szerszámkészlet számozott darabjai. A szerszámokat Lukacs sem veszi részletesen számba, de néhányat fel lehet sorolni. Így a történelmi tudat vizsgálatához (egy kor „érzékenységeinek” vizsgálatához – ahogy ő fogalmaz) kell némi pszichológiai ismeret (nem Freud köpönyegéből kibújva), életrajzírói képesség, a részletekre (pl. épületek, szavak „állagára”) való odafigyelés, a változások felismerésének képessége, az eszmék és változásaik nyomon követésének gyakorlata. Összességében: azt kell megérteni, hogy hogyan gondolkodtak az emberek egy adott korban, hiszen ez a hogyan határozza meg magát a kort is.²⁰

Észrevehető, hogy Lukacs felfogása alapvetően a *tudatos kifejtésén* alapszik, mindazon, amit inkább eredményeiben (lásd

tárgyi világ), valamint céljaiban (lásd például a Hitlerről írt gondolatait) lehet és érdemes megmutatni. E. H. Carr hasonló irányultságot figyel meg Collingwood történelemfelfogásában, akinél a történelem szintén a gondolat történelmeként jelenik meg. A múltbeli cselekedet ugyanis holt, a történész csak úgy képes kihámozni jelentését, ha képes megragadni a mögötte rejlő gondolatot. [CARR, 1995:20-1]

Lukacs többször is hangsúlyozza, hogy a tudatban, a tudatos cselekvésben hisz, elvetve a tudattalan hatalmának legújabb kori misztifikálását. Ezt azért is fontos kiemelni, mert némileg visszavezet bennünk a történész hermeneutikai kihívásának gondolatkörébe, nevezetesen a hermeneutikai gyanú és bizalom vidékére. A gyanú hermeneutikájának félhomályos ösvényén haladva ugyanis az értelmezés pragmatikus mozzanata (mely a hatalmi viszonyokra, érdekekre is mindig rákérdez) a történeti eseményekből kihámozható közvetlen értelmet gyanakodva fogadja, s hajlamos mögötte egy tudattalan hatalomakarát ügködését sejteni. [GRONDIN, 2002:19-37] Lukacs ezzel szemben a történelmet mint gondolatok, eszmék birokra kelését látja. Bár fontosnak tartja a hatalmi relációk figyelembe vételét a múlt tanulmányozásában, de az eszméket nem az emberektől független realitásokként szemléli, a történelmi események mögött pedig nem egy láthatatlan erő, vagy kéz (például az osztályharc, vagy a gazdasági folyamatok) jelenlétét, vagy bábáskodását gyanítja. A történeti vizsgálatnak tehát mindig az adottra, a konkrétira kell irányulnia, és az összefüggésekre kell összpontosítania, az egykori szellemi erőtér sajátosságaira is ügyelve.

A „reakciós” Lukacs viszont feltételezhetően nem szállna vitába Marquard azon kijelentésével, hogy „aki emberi szeretne maradni, inkább rest legyen, mintsem egyetemes.”

A történelmi tudat esetében ugyanakkor fejlődést (semmiképp nem haladást, ami oly átkos fogalomként cseng Lukacs füleinek), vagy más szóval „finomodást” lehet megfigyelni, ami a versengő világértelmezésekre, továbbá a történetileg meghatározott egzisztenciális tapasztalatokra is döntő hatással van. Vagyis nem véletlen, hogy mi tudatában vagyunk a történelmi korszakok végességének – érvel Lukacs, szemben mondjuk a középkor emberével. Mi tudjuk, hogy az újkor vége eljött, vagy legalábbis igencsak közeleg, és ez a tudatosság nagyon erősen rányomja bélyegét nemcsak a múlthoz fűződő viszonyunkra, hanem tapasztalati terünkre és jövőképünkre is. Vágyainkra és vélekedéseinkre, melyek természetesen sokkal kevésbé vannak átítatva a „jövővel”, mint amennyire magukban hordozzák, és kihordják a(z) időnként nagyon is terhes) múltat.

Tudásunk és önreflexiónk alapfeltétele, hogy fokozatosan „kifejlődött” eleinkben, s így természetszerűen már bennünk is a történelmi tudatosság „érzékszerve”. Különös módon tehát az újkor végességének tudása éppen annak a „képességnek” köszönhetően adott számunkra, ami valójában megteremtette az újkort, vagyis a kort, mely a reflexió kiteljesedésének hozta magával (pontosabban csak e reflexióra való képesség révén válhatott „új” korrá). Koselleck szerint az újkor radikális mássága a teljesen újszerű időszemléletben, a haladás elvének uralkodóvá válásban ragadható meg többek között. Ezek pedig a történelemről alkotott elképzeléseket is nagyon nagymértékben átírták.

Lukacs az újkori történelmi tudat kialakulását meghatározó egyik tünetnek a „század” szó (ami korábban katonai egység értelemben használtak) jelentésének bővülését, vagyis a nagyobb kronológiai

egység felismerését és e felismerés következetes érvényesítését tartja. [LUKACS, 2000:11-2] Ami valóban elengedhetetlen a történelmi időstruktúrák utólagos megállapítása szempontjából. Mindehhez érdemes néhány megjegyzést fűzni. A (konszenzusfüggő) korszakolás, így a „századolás” is, az újkori történetírás fejleményeivel összefüggésben vált elengedhetetlenné. Termékeny meglátásnak tűnik e folyamat háttérében történetfilozófiai okokat sejteni, vagyis észrevenni a korszakolás, és így a szükségszerű „töredezettség” megjelenése mögött a nagy, üdvtörténeti hajtóerővel „működő” metanarratívákkal szembeni kételyt. „Valószínűleg nem új gondolat a korszakolás magyarázat nélkül maradását egy viszonylag erős, hosszas hatású történetírói *hagyományban* keresnünk, amely a világtörténelemnek mint üdvtörténetnek, majd, mint az evilági tökéletesség állapota felé haladásnak a felfogását elvesztő vagy elutasító történetfilozófiai alapokon áll”. [BARÁTH, 2003:203-4, kiemelés az eredetiben – Sz. I.] Vagyis a „korszakhatárok keletkezésének kérdése” a történeti tudományokat azóta állítja kihívások elé, amióta egyre inkább számolni kell a „nagy történetek”, beteljesüléstudattól vezérelt elbeszélések fokozatos vagy nagyon is látványos elenyészésével. [BARÁTH, 2003:204]

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy nem teremti-e meg valamiként Lukacs is a történelmi tudatnak, mint magyarázóelvnek olyan hegemoniáját, ami gyanúsan emlékeztet az univerzális igénnyel fellépő történelmi teleológiákra, mint amilyen például Hegelé vagy Marxé? Csupán azzal a különbséggel, hogy nála nem a „világszellem”, vagy az „osztályharc” áll az események mögött, hanem a személytelen Tudat „láthatatlan keze” keveri azokat a kártyákat, melyek eldöntik az egyének, nemzetek, háborúk sorsát? Erről azonban szó sincs. Egyrészt meglátása szerint „a történelem sem egy végből szabott; a fordulópontok nem feltétlen érvényűek.”

[LUKACS, 2000:12] A szokások, a hitek, az eszmék és a téveszmék között mindig lehet egyidejűséget tapasztalni, erőre kapnak, elenyésznek, egyik kiszorítja a másikat, a másik túlél, némelyik túlságosan is vegetál ahhoz képest, mennyire túlhaladott is valójában; és mindegyik csak fokozatosan veszíti el érvényességét. A fordulópontok meghatározása is alapvetően konszenzusfüggő. Erre jó példa, mikor Lukacs felhossa a huszadik század végének meghatározására irányuló kísérleteket. Ellentétben azokkal, akik a hidegháború végével hozzák összefüggésbe a huszadik század végét, ő a nacionalizmusban látja e század legfőbb politikai erejét és eszmerendszerét, nem pedig a demokrácia és a kommunizmus küzdelmében keresi „a múlt század” személyazonosságát. Ugyanakkor e meghatározó narratíva (a populizmussal beoltott nemzettudat küzdelme a polgári liberális „világrenddel”) mellett számtalan más szólam egyidejűségére is felhívja a figyelmet. E posztmodern elképzelés (számtalan történet egyetlen nagy elbeszélés helyett) végül *Évek* című könyve megírásában csúcsonyul ki, ahol „töredékeket”, vagy „maradványokat” (ez lett volna az eredeti cím) keres, elsősorban a gentleman-eszmény, s így egyúttal az angломánia, az angol civilizáció hatyúdálát írva meg elégikus karcolatok egybefűzésével.

Tehát a történelmi tudat „egysége” vagy „egyetemessége” valójában nem más, mint az egymással versengő „világíráások” kavalkádjából kibontakozó, folyton változó, teljességében meg nem ragadható „összhangzat”. Amire egyeseknek van fülük, másoknak esetleg nincsen, vagy teszem azt nem olyan kifinomult a hallásuk. A történelmi tudat „elvé” ugyanis nemcsak a tudatosságot (a reflexiót a történelmiségre) foglalja magába, hanem egy a „reakció” szempontjából nagyon is gyakorlati kérdés: az eszmék hatásidejének, és a felismerések időszerűségének kérdése is a részét képezi. És itt már Lukacs „eszmetörténeti” vizsgálódásaihoz jutunk el. Ám annak

részletesebb tárgyalása előtt szükséges kitérnem történészünk „nyelvelfogására”. A kettő ugyanis nagyon szoros összefüggést mutat. Az eszmetörténet a szavak története – mondja ő, és ezzel úgy vélem, közeledik a nyelviség és az ismeretelmélet olyan felfogásához, mely az eszmék történetében a metaforák történetét látja. Ez utóbbi megfogalmazással (utalva a „nietzschei kultúrtörténet” hagyományára) az amerikai pragmatista filozófus, Richard Rorty is él, mikor a nyelv esetlegessége kapcsán utal az eszmék, avagy szótárak történeti esetlegességére, vagyis esetlegességük történetére. Lukacs és Rorty sok szempontból hasonlóan gondolkodik a nyelvről, az eszmék szerepéről és történetéről, ezért mikor előbbi nyelvszemléletét, nyelvkritikáját kísérem meg áttekinteni, akkor utóbbi gondolkodó „szótárába” is bele-bele pillantok.

ESZMÉK, METAFORÁK, SZÓTÁRAK

„A világ nem beszél. Csak mi beszélünk.” [RORTY, 1994:20] Lukacs több szempontból is radikálisan szakít a történettudomány tizenkilencedik századi intézményesülése nyomán általánosan elfogadottnak tekinthető, alapvetően pozitivistá indíttatású történetírói „nyelvahagyománnyal”. Ami voltaképp hol megbízható, hol kissé rakoncátlan, és ezért örökké fegyelmezésre szoruló kisinasként látta és láttatta a nyelvet, a stilisztikát, és „önértelmezésének határozottan antiretorikus fordulatában jutatta kifejezésre tudományos igényeit.” [RÜSEN, 1999:39] Ez a retorikaellenes fordulat, mely a XVIII. század második felétől vált uralkodóvá, lényegében a történeti kutatás megrendszabályozásának és a tudományos módszertan megalkotásának érdekét szolgálta. Addig ugyanis a múlt megjelenítésének kérdését magától értetődően a „retorika keretében tárgyalták”, [RÜSEN, 1999:39] ami viszont (látszólag) hátráltatta az „objektív”, nem a figuratív, metaforikus szóhasználattal kevésbé telített történettudományos beszédmód kifejlődését.

Napjainkra viszont ismét számolni kell a retorika szerepének nagyobb elismerésével a történeti munkában, és magának az elbeszélésnek a rehabilitálásával a történetírói gyakorlatban, ahogy arra már korábban tettem utalást.

Lukacs, aki talán mégse tekinthető történetíró „fenegyereknek”, vagy provokátornak, a kutatás-történetírás megbízhatóságát és szabályszerűségét illetően nem fogalmaz túlon túl óvatosan: „Meghatározott történelmi módszer, a szó szoros értelmében véve, nincsen.” [LUKACS, 1998:16] Persze korántsem szeretné valamiféle „kalapácsos történetíróként” szétverni a történetírás bevettnek számító és kipróbált módszertani építményét, vagyis a forráskritika, az alapos kutatómunka stb. elvárásrendszerét (erre voltak és vannak más vállalkozók). A történetírói szakmaiság e kritériumainak hiányát számon is kéri esetenként, mint például *A történelmi Hitler* című könyvében, ahol egyes történészek, vagy a historikus varázsköpenybe bújt „sarlatánok” esetében nagyon is nehezményezi az esetleg túlságosan is nagyvonalú forráskezelést, vagy a kimondottan szándékosnak tekinthető hamisítást, a források tudatos figyelmen kívül hagyását. Úgy vélem, hogy Lukacsnak a meghatározott (és e módon normatívnak is tekinthető) módszertannal szembeni kételyeit, továbbá eszmetörténeti alapállását kifizetődő nyelvszemléletének középpontba állításán keresztül tanulmányozni.

Lukacs viszonya a nyelvhez mindenféleképpen a (poszt)modernitásnak a beszéd- és nyelvelméletekre vonatkozó (komoly fordulat eredményeit magába foglaló) tapasztalati terében határozható meg. Ahol már kétely merül fel a nyelv referencialitásával kapcsolatban, hogy tudniillik az képes-e egyáltalán megbízhatóan jelölni önmagán túl bármit is. Létezik-e olyan „valóság”, rögzíthető lényeg, melynek a nyelv szavai lehetnek a jelölői, vagy az esetlegesség és a nyelvek játéka, a jelentések elkülönböztödése határozza meg a

nyelvhasználatot? Uralható-e a nyelv? Lukacs nominalizmusa elveti a szavaktól, a kimondástól *függetlenül* létező univerzálék, absztrakt gondolatok és tartalmak létezését: „Óvatosan kell használnom a szavaimat, és ez az, amiről az írás szól. Számos történész kollégámat döbbsentettem már meg azzal, hogy azt állítottam, a történelem szavakból áll, a szavak pedig nem csak a tények csomagolásai. Az elménkben a tények nem léteznek a szavaktól függetlenül, melyekkel kifejezzük őket.”²¹

Többször, több munkájában is kifejti, hogy sem a gondolatok, sem a történeti események nem létezhetnek a kifejtésüktől függetlenül.²² Ez nem pusztán „nyelvi kérdés”. A jelentés rögzülésének esetlegessége és változékonysága a történetírás feladatvállalását, módszerét és episztemológiáját is érinti. A pozitívizmussal szembehelyezkedő posztmodern felfogás szerint a történelem „valósága” sem független a reprezentációtól, vagyis a múlt fürkészőinek szövegalkotásától, interpretációjától. A történelem nem önmaga tárja fel jelentéseit: a történész formálja meg a múlt *egyik* lehetséges képét, elbeszélését, vagy huizingai szóhasználattal formáját. [HUIZINGA, 1997:13]²³ A történetírás szemiotológiája is a jelek közötti eligazodás kényszeréből fakad, a lényeges különbség és nehézség – természetesen – mindenekelőtt a „valóságreferencia” kényes kérdése körül található.²⁴ Ám talán merész (és kissé magabizó, rosszabb esetben elvakult) az a historikus, aki úgy véli, kiolvasta a történelem „jeleiből” a valós jelentést, a „dolgot, ahogy volt”, és történeti munkájának, kutatásának írásos eredményében a múlt egyedül lehetséges forgatókönyvét látja és láttatja. Lukacs tartózkodik ettől az indokolatlan tudományos dolyftól. Hitlerről írt könyvében (mely egy igazi és kiterjedt szövegüniverzum – a diktátorról írt számos történeti munka és életrajz – egyfajta csillagtérképe, összegzője is szeretne lenni) például így nyilatkozik: „Valószínű, hogy a következő ötven évben

további életrajzok jelennek meg Hitlerről, hogy ezek némelyike új, sőt termékeny szempontokat vet majd fel [...], de nem jelenti azt, hogy a korábban született munkák szükségképpen kevésbé »történelmiekk«, mint az újabbak. Egyszerűen azt jelenti, hogy az ún. »tudományos« illúzióval ellentétben, a történelmi kutatásnak és a *történetírásnak nincs rögzíthető végeredménye.*” [LUKACS, 1998:8, kiemelés tőlem – Sz. I.]

Másként, máshol, ezt úgy fejezi ki, hogy a „történelem revizionista.” [LUKACS, 1998:11]²⁵ A „jel- vagy kódfejtés” tevékenysége (a történész munkaköri leírása) e szerint már jóval kevésbé emlékeztet a természettudós empirikus tényadatoló tevékenységére, annál inkább jelölhető ki a történetíró szakmai programjával a múlt (nyom)olvasásának emberpróbáló feladata. Vagyis a történész kutatómunkája alapvetően olvasás (szó szerint és átvitt értelemben egyaránt), ami (mint tudjuk) valójában nem más, mint szüntelen értelmezés. Lukacs előszeretettel hivatkozik egyik választott mestere, Burckhardt intelmére, mely szerint a történészek olvasni kell tudniuk. [LUKACS, 1998:16] E tudás kívánalma a pragmatikai megfontolásokon túl (el kell igazodni a rengeteg szöveg között) abból a szempontból is húsbavágóan fontos, hogy a történész munkájának eredményét miként bírálhatjuk el és milyen szempontok, ismérvek alapján „kanonizálhatjuk”, vagyis milyen kritériumok, illetve megszorítások alapján illeszthetjük be a (történet)tudományos diskurzusba.

E ponton vigyázó szemünket érdemes az irodalomelméleti és -kritikai diskurzusra vetni, hiszen ott hasonló nehézségek állnak elő (nem feledve el a már sokszor emlegetett különbséget, hogy a történetíró *elvileg*, legalábbis a források tekintetében nem fikcióval szembesül). Az irodalomkritika is birkózik saját tudományos identitásával a tekintetben, hogy vágható-e valamiként rend a számtalan elmélet talaján vagy nevében kibomló olvasat között, és ha igen, milyen igazolási-bizonyítási alapon. Vagy sokkal

inkább a meggyőzés retorikus teljesítménye, új kontextusok felmutatása és az újszerűség felforgató ereje, majd az újabb válaszreakciók együtt tartják mozgásban az egész interpretáló-kanonizáló irodalmi makrokozmoszt? Mondható-e tehát a tudományfilozófia, pontosabban Kuhn nyelvvel, hogy a történetírás is (szemben a normális tudománnyal) inkább forradalminak tekinthető, mivel mára már korántsem magától értetődő az a közös paradigma (lásd a rankei alapon álló módszertani hagyományt), mely alapján a kutatókat „azonos szabályok és minták vezérlik”? [KUHN, 2000:25]²⁶ Valóban kétségessé vált volna a történetírásról belül az a közmegegyezés, kutatási hagyomány, mely a normál tudományokra jellemző módon lehetővé teszi a tudósnak, hogy főként aprólékos részfeladatok megoldásán fáradozzon, és ne kényszerüljön arra, hogy „megpróbálja alapjaitól újra felépíteni tudományterületét és igyekezzék minden egyes bevezetett fogalom alkalmazását indokolni”? [KUHN, 2000:33]

Mindez nem öncélú gondolat kísérlet, nagyon is a történészek „bőrére megy ki a játék”, amennyiben komolyan és (talán nem túlzás) lelkiismeretesen szeretnének eltöprengeni a történetírói hivatás lényegén. Ha ugyanis valóban rekontextualizáló, és újraleírásokat „termelő” tudományként értelmezzük a történetírást, akkor annak fajsúlyos következményeivel is számot kell vetni. Egyrészt a fent említett „forradalmiság”, és „olvasáskényszer” erősen a művészetek, vagy éppen az irodalomkritika jellegzetességei felé tolják el a történetírás tudományos-szakmai arcélét. A feltárás és tudásfelhalmozás parancsa helyett (mely mégiscsak és letagadhatatlanul pozitivisták örökségként vonja búvkörébe a történészeket) a megértés válik elsődleges irányelvűvé (ahogy azt Lukács is szorgalmazza), a módszertani monizmussal szemben pedig az olvasatok sokféleségére kerül a hangsúly. Másrészt az egyetemes perspektivizmus elfogadásával (nincsenek önálló, önmaguktól megszólaló

tények, csak interpretációk) fájdalmas sóhajjal le kell mondani arról, hogy a történelem rögzített jelentéssel rendelkezne, mely a számtalan olvasat *ellenére* is képes önazonos maradni és feltárulkozni a szigorú tudományos módszer előtt meghajolva (és persze az igazán rátermett történészek tudják csak e szerint előcsalogatni a múlt cáfolhatatlan igazságát). Éppen az önazonos, változatlan történelemmel szembemenetelve fogalmazzák meg többek között a narrativisták (de Koselleck is), hogy történelem helyett érdemesebb történetekről beszélni.

Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy a pozitivisták történetírói hagyománnyal ekként történő szembemenetelés hatására a szubjektivizmus és a relativizmus árnyai kezdenek ólálkodni a történeti munkák megítélése körül, hogy az egyik fő vádponttá váljanak a (félelmek szerint túlságosan is) „megértő” történetírás gyakorlatával szemben. E vádak egyébiránt már a White munkásságát övező „hisztériának” is meghatározó alapszólamaivá váltak. A vádló hangok egy része többek között azt kérte/kéri számon a narrativista élharcoson és követőin, hogy abban az esetben, ha a történeti művek egyik legfontosabb „értékmérője” a következetes narráció, az elbeszélés koherenciája (és önreferenciája), akkor egyáltalán nem lehetetlen vállalkozás hiteles tudományos munkaként feltüntetni olyan „tanulmányokat”, melyek a tények közötti ügyes szelektálással építenek fel hihető elbeszéléseket, és így relativizálják, vagy egyenesen kétségbe vonják például a Holocaustot, vagy a gulag-szigettenger létezését.²⁷ Lukács is látja ennek a veszélyét. A Hitler rehabilitációján kísérletezők leleplezhetőségét például abban látja, hogy az időnként magukat erre ragadtatók „mely »tényeket« választják ki, illetve milyen szavakat használnak.” [LUKÁCS, 1998:239]²⁸

Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy a történetírás öndefiníciós problémái többek között sajátos „nyelvínségéből” is fakadnak. Ahogy arra korábban már történetírás és

irodalom kapcsán utaltam, Lukacs is felhívja a figyelmet a történetírás „tudományos fogyatékoságára”, mely a saját, személyre szabott nyelvezet és fogalomháló hiányával magyarázható. Ez a hiány egyben a történettudománynak a társadalomtudományokkal való viszonyát is tematizálja.²⁹ A szaknyelv kényszerű nélkülözése akár szakmai identitásválságot is okozhat, továbbá muníciót szolgáltat az azoknak, akik erre hivatkozva kérdőjelezik meg a történetírás tudományos státusát:

Isaiah Berlin az ötvenes években a mellett érvelt, hogy „nem érdemes” a történetírást tudománynak nevezni, „hiszen egyáltalán nem vagy alig használ olyan fogalmakat és kategóriákat, amelyek sajátosan jellemzők volnának rá”, s a történészek „is azokat a fogalmakat és kategóriákat használják, amelyeket a hétköznapi nyelv tartalmaz és kifejez”. Nem engedhetik meg tehát, hogy tárgyukkal kapcsolatban ne moralizáljanak, mivel „nem tudják megkerülni a köznapi nyelv használatát annak minden asszociációjával és »beépített« erkölcsi kategóriájával egyetemben”. [GYÁNI, 2000:48, kiemelés tőlem - Sz. I.]

Berlin e fejtegetéséből kiindulva - fűzi tovább Gyáni - megfogalmazható annak igénye is, hogy fentiek figyelembe vételével viszont kapjon zöld utat a történész morális állásfoglalása, véleménynyilvánítása, ahelyett, hogy az elkészült munka érveit és valóságtartalmát védve személytelen erőkre hárítaná a felelősséget. [GYÁNI, 2000:48] Bár Lukacsot nem feltétlenül lehet a narrativista álláspont elkötelezett képviselőjeként aposztrofálni,³⁰ az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a történetírásról alkotott dialektikájában nála is kimondottan fontos szerep jut az esztétikai és morális ítéleteknek, mind a megírás-állásfoglalás, mind a történetírói szövegek mérlegelése, elbírálása szempontjából. Ahogy fogalmaz: „a szavak választása nemcsak stilisztikai, hanem erkölcsi feladat is.” [LUKACS, 1999:13]³¹

Vissza a retorikához. A történész nyelvileg meghatározottan, elsősorban

szövegeken keresztül, szöveghez és a beszédhez kötötten tárja fel a múlt egy lehetséges formáját, arcát, elbeszélését. Mikor feltalálja (*inventio*), egyben meg is szólaltatja a „tényeket”; tehát már a kutatás fázisában is tetten érhető a retorikai elem, mely azután kiteljesedik azok elrendezésében (*dispositio*) és kifejezésében (*elocutio*). [RICOEUR, 2000] Az így létrejövő történeti szövegek egyszerre közvetítik az ekként megformált múltat, valamint a szerző-történész tudatos és lappangó értékítéleteit, előfeltevéseit, eszmei vagy morális elköteleződéseit. A történészi hitelesség ebben a megközelítésben úgy kérhető mindenekelőtt számon (a mesterségbeli jártasságon és körültekintésen túl), mint törekvés a személyes elemek nyilvánvalóvá tételére. Ezt Lukacs maga is (haszonlóan a dolgozat elején már idézett Carrhoz, vagy éppen Gyánihoz) igen fontosnak tartja. Így vall például az egyik Hitler-életírás szerzőjéről, Schrammról: „Ítéletei, melyek egy hagyománytisztelő patricius nézőpontjából fakadnak, és egy mesteri történész prózájában öltenek testet, rendkívül árnyaltak és erkölcsileg kifogástalanok.” [LUKACS, 1998:24]

Az „olvasó”, vagyis az értelmező történész elfogadása nem mellékesen a történeti munkák befogadói oldalát érintő kérdésekhez vezet. Magyarán végiggondolásra érdemes az a felvetés is, hogy az „önleplező”, és munkájára reflektáló történész olvasójának milyen elvárással, kódfejtő képességgel kell rendelkeznie ahhoz, hogy egyértelművé váljon előtte a mű megírását befolyásoló, majd abban kiteljesedő történészi szándék, és az, hogy e szándék milyen látószöveget biztosít vagy enged meg a feldolgozott történelmi „anyagra”; milyen elváráshorizont(ok) megképződését implikálhatja. Egyszerűbben fogalmazva: „a miként olvassuk a történelmi munkákat” - kérdés kihat arra a kérdéskörre is, hogy milyen szerepet tölt(het) be a történész. A múlt tényeinek személytelen és elfogulatlan közvetítője ő, vagy önálló véleményalkotását a történetírásba beleszövő „megmondóember” netán? Szándékosan

sarkítok ezzel az előbbi leegyszerűsítő tipológiával, hiszen a történelmi identitás ennél (feltehetően) jóval összetettebb.

A „történelem demokratikus korszaka” kifejezés komoly súllyal jelenik meg Lukacs retorikájában. Mondhatni, szinte a történetírás új „paradigmájaként” összegzi a lukacsi történelemszemlélet főbb vonásait, célkitűzéseit. Akár (némi túlzással talán) ez a „demokratikus korszak” jelezheti és jellemezheti a történettudomány „forradalmi” periódusát, amikor – ha elfogadjuk Lukacs erre vonatkozó okfejtéseit –, a szerinte (is) igen sok szempontból válságba jutott, vagy elbizonytalanodott tudományterület hivatásgyakorlói már kénytelenek az alapokat érintő kérdésekre rákérdezni. Lukacs rákérdezései, kérdésselvetései és reflexiói túl az általános teoretikus eszmefuttatásokon, gyakorlati történetírói problémák tárgyalása során fogalmazódnak meg (mondhatni a kettőt, elméleti kérdések és konkrét történetírói problémák tárgyalását nem is igen lehet elválasztani nála). Így például Hitler személyiségének és politikájának értékelése, mint historiográfiaiag meglehetősen érzékeny történelmi „művelet” őt is önvizsgálatra és számvetésre készíti választott hivatását és annak módszertanát illetően. Lukacs paradigmatisztikus történelmi személyiségként, valódi forradalmárként látja Hitlert, de a szó szigorúan negatív konnotációit szem előtt tartva. Kiindulópontja emlékeztet a tudományfilozófus Kuhn által felvetett analógiára politikai forradalom és a tudományos forradalom egymást kölcsönösen megvilágító természetét illetően: „A politikai forradalmak úgy kezdődnek, hogy érlelődik [...] az a felismerés, hogy a fennálló intézmények már nem képesek kielégítő megoldást adni a részben éppen általuk létrehozott környezet problémáira”. [KUHN, 2000:100] Mikor Lukacs úgy nyilatkozik Hitlerről, hogy „ő volt a huszadik század legnagyobb forradalmára”, [LUKACS, 1998:274] akkor egyrészt olyan politikust fest le, aki a lassan érvényüket veszítő politikai-eszmei szótárakat lecserélte, vagy radikális

módon újraírta (és így vezetett forradalmat „nem az állam ellen, hanem az államon keresztül” [LUKACS, 1998:130]), másrészt rávilágít a fogalmak értelmezésének és újraértelmezésének szükségességére. Többek között felhívja a figyelmet a forradalmár szó szemantikájának ellentmondásaira, a hozzá kapcsolható társítások tarthatatlanságára. Ha elfogadjuk, hogy Hitler radikális (és ráadásul modern) forradalmár volt – érvel Lukacs –, akkor beleütközünk abba a historiográfiai problémába, hogy be kell valahogy illesztenünk e sajátos (és romboló, gyilkos) forradalmiságot az 1789-től eredeztetett hagyományba.³² Vagy ha ez nem megy, akkor a szó jelentéstartománya értékelődik át, vagy akár maga az egész „szótár”, mellyel addig e fogalom történelmi leírását végeztük.

„[A] huszadik század végén kénytelenek vagyunk újragondolni, mit jelent Hitler, sőt mit jelent egyáltalán az a fogalom, hogy »haladás« vagy az, hogy »modern«”. [LUKACS, 1998:90] Továbbá: „felmerül a kérdés, vajon a tizenkilencedik századi akadémikus történetírás szokásai és módszerei, ideértve a szakmai »objektivitás« eszményét – ami oly gyakran csupán jámbor óhaj –, elegendő garanciát jelentenek-e, amikor valaki olyan témával foglalkozik, mint Hitler”. [LUKACS, 1998:27] Vagyis a feldolgozni kívánt téma „forradalmisága” – mivel beilleszthetetlennek látszik egy, a korábbi történettudományos diskurzust felépítő elméleti és metodológiai keretbe –, újszerű látásmódot és módszertani, sőt ismeretelméleti alapállás kialakítását „provokálja” ki a historikusból.

„A romantikusok állítása, miszerint a legfontosabb emberi képesség inkább a képzelet semmint az ész, annak tudatosítása volt, hogy a kulturális változás fő eszköze inkább a másként való beszéd képessége, mint a jó érvelés”. [RORTY, 1994:22] Az általam korábban már beharangozott, az eszmék történetét metaforikus újraleírások sorozataként látó amerikai gondolkodó, Rorty gondolatfutamat megerősíthetjük Lukacs szavaival, aki szerint „a beszéd nem

egyszerűen a gondolatok kifejezése, s a szóhasználatnak és beszédmódnak nyilvánvaló és gyakran világosan leírható hatása van a gondolkodásra". [LUKACS, 1998:224] Kettejük találkozására (melyet kissé hosszasan készítettem elő) abból a célból tűnik termékeny összeolvasásnak, hogy a lukacsi eszmetörténet hatékony megvilágítását, valamint emészthető tálalását Rorty filozófiájának öntőformája segítségével végezhessem el.

„[A]z eszmék nem elvontan léteznek, emberek képviselik őket [...]”- írja Lukacs. [LUKACS, 1998:106] Egyetlen eszme sem léphet fel mint az igazság kizárólagos birtokosa – véli Rorty. Mikor új eszme, vagy a világ, esetleg egy tudományos probléma új leírása megszületik, akkor nem a valósággal vagy a természettel való nagyobb egyezés vagy megfelelés dönt mellette, hanem használhatóbb metaforikus leírást kapunk egy régi helyett. A régi athéni politika szótára és Jefferson politikai szótára közül nem azért választunk, mert egyik adekvátabb lenne az „odakint” található igazság szempontjából. Ilyen igazság – Rorty szerint – ugyanis nincs. „[A] világ nem lát el bennünket egyetlen olyan kritériummal sem, amelynek alapján az alternatív metaforák között választhatunk, és a nyelveket vagy metaforákat csak egymással, nem pedig valami »ténynek« nevezett nyelven kívülivel tudjuk összehasonlítani.” [RORTY, 1994:36] A világ leírását célzó szótárak békésen megférhetnek egymás mellett.

De ez nem jelenti azt, hogy szótárak soha ne kerülnének egymás útjába. Ellenkezőleg, a művészetekben, a tudományokban, a morális és a politikai gondolkodásban tipikusan akkor történnek forradalmi változások, ha valaki rájön, hogy szótáraink közül kettő vagy több ütközik egymással, és azután olyan új szótárt talál föl, amely mindkettőt helyettesíti. [RORTY, 1994:27]

Így például Lukacs olvasatában Hitler is kialakította azt az új szótárt, mely arra volt hivatott, hogy kísérletét, célkitűzéseit világossá és egyben mások számára is vonzóvá tehesse. Az örökölt problémák

megoldása helyett így ő is inkább azok feloldásán fáradozott. „Az emberek folyton igyekeznek körülményeikhez igazítani a gondolataikat, és ebben általában igen sikeresek, de abban már kevésbé, hogy a körülményeket igazítsák gondolataikhoz.” [LUKACS, 1998:67] Hitler képes volt erre – érvel Lukacs. Szótárával új leírását adta az államnak, a népnek, a nemzettudatnak. Ezzel szemben, ahogy Lukacs rávilágít, ellenfelei elavult, vagyis működésképtelen szótárak alapján igyekeztek megfélemezni őt.³³ Hitler fellépése, mindazzal a borzalommal, amit magával hozott, nem metszhető ki a történelemből, mint valami démoni epizód. Lukacs *A történelmi Hitler* című műve (értelmezésem szerint) ezért is igyekszik nagy hangsúlyt helyezni az eszmék fentiekben vázolt „működési elvére”, hogy bemutassa: az a háború (is) valójában a gondolatok (és így a szótárak) háborúja is volt. [LUKACS, 2001:75] Így a tanulság még erősebben fogalmazható meg; hiszen nem az egyénektől független, metafizikai erővel, hanem az emberi gonoszság megrajzolható erővonalával, eltérő hitek, vágyak, eszmék és szótárak nagyon is emberi konfliktusával kellett és kell szembenézni.

Rortyhoz hasonlóan Lukacs maga sem hisz egyetlen kitüntetett igazságfogalom érvényességében (csupán némi engedményt tesz e téren): „Számunkra nem adatik meg az igazság tudása, de földi utunk során, ha tudatosan törekszünk rá, imitt-amott megpillanthatunk igazságokat.” [LUKACS, 2001:127] Felvethető, hogy amennyiben elvetjük az olyan „morális elvek csatarendbe állítását” (Rorty), mint például „minden ember egyenlő”, „elidegeníthetetlen jogok” stb., nem mállasszjuk-e végzetesen szét a közösség „morális állagát”, a morális törvények újkori építményét? Ugyanez a kérdés, más hangsúlyokkal persze, feltehető Lukacs esetében is, aki kevésbé filozófiai, mint inkább történelmi megközelítésben fogalmazza meg a maga historicista, rekontextualizáló elbeszélésekre támaszkodó nyelvközpontú történészi hitvallását.

Nem arra kerestem a választ, hogy milyen történész Lukacs, legfeljebb megtalálni véltem néhány arra vonatkozó utalást, hogy milyennek képzelem el „a történetírás demokratikus korszakában” tevékenykedni kénytelen historikust, és magát a modernség utáni történetírás lehetséges változatait.

Lukacs olyan „erős költő” vagy filozófus (Rorty szóhasználatával), aki metaforikus és újszerű leírását adja a világnak, különös hangsúlyt fektetve e világ gyökérzetére, a múlt leírására. Számptalan válaszkíséret tehető arra a kérdésre, ki és mi ma a történész? „Hagyatékkezelő” (Marquard), a közös emlékezet korrigálója (White), a kultúra múltból fakadó önképének „formaöntője” (Huizinga). Kétség kívül nagy a különbség a tizenkilencedik századi, az akadémikus történetírás megteremtésének derűjével áthatott historikus és napjaink történésze között. „A történelmi tudás egyszerűen múltbeli tapasztalatok felidézése egy jelenbeli gondolkodóban” (Gyáni). Talán célravezetőbb ekképpen feltenni a kérdést: milyen tudással, módszerrel vagy érzékenységgel rendelkezzen ez a gondolkodó? A szakmai és mesterségbeli jártasság nem érdem, alapkövetelmény, az ethosz követelménye. Mi másra van még (mert van még!) szüksége ezen felül a történésznek? Egyszerre legyen megáldva szépírói vénával és rendelkezzen elmélyült filozófiai tudással, mindemellett képes legyen gond nélkül fordítani-használni a rokontudományok (a társadalomtudományok) nyelvét?

A kérdést szándékosan nyitva hagyom (és csendben igentlően bólintok). Csupán egyetlen

rövidtávú gondolkör lefutására vállalkozom. Kik vagy mik a múlt jelzőfényei? A kérdés nyomán metaforák sokasága kezdhet nyüzsgésbe: a források a múlt jelzőfényei, vagy a tények, esetleg a szellem különféle alkotásai számítanak annak, és még sorolhatnánk. Lehet választani közülük, ki-ki ízlése, meggyőződése vagy vérmérséklete szerint. Ám bármit is tartunk a múlt jelzőfényének, vagyis fontos és hasznos híradásnak a múltból, maga a szó választása azt sugallja, hogy mind a tények, mind a források, vagy éppen a Kant által használt kifejezéssel, a történelmi jelek [KELEMEN, 2002] végeredményben csak esetlegesen és halványan világítják be a történelem ismeretlenül, ezért majdhogynem sötétben (de semmiképp sem komoran) ránk boruló égboltját. És annak is mindig csak egy nem túl nagy részét. Mégis erről az égboltról vagyunk kénytelenek tájékozódni. A jelzőfény csupán hírt ad valami távollevőről. Látványosan és pofoncsattanásnyi hirtelenséggel ugyan, ahogy egy új forrás, egy meglepő összefüggés is felvillantja a múlt addig nem (egészen úgy) ismert képét. De a történelem egésze valójában sohasem kaphat kényelmes díszkivilágítást, legjobb esetben is csak halványan dereng fel. Sohasem adja egészen oda magát. Mégis érdemes mindig, minduntalan, ha tapogatózva és botorkálva is, elindulni a jelzőfények irányába, és keresgélni, kutatni a múlt törmelékei között. Nincs ugyanis rosszabb annál, mint remény nélkül, vagy teljes közönnyel álldogálni a múltját vesztett igazi sötétségben.

JEGYZETEK

¹ Lukács Jánosként látja meg a napvilágot Budapesten 1924. január 31-én. Huszonhárom éves, amikor az egyre nyilvánvalóbb orosz térnyerés és berendezkedés láttán 1946 júliusában úgy dönt, hogy elhagyja szülőföldjét. Az Amerikai Egyesült Államok lesz választott hazája. Első könyve megírásába 1948-ban fog bele, és ugyancsak igen hamar elindul több évtizedes oktatói pályafutása is. A katolikus Chestnut Hill College lesz legfőbb munkaadója, de visszavonulásáig több

intézményben is előad. A politika csábtánca nem hozza lázba, kivételt talán csak az jelent, amikor lakóhelye érdekében kell szót emelnie. Közéleti és szakmai szerepvállalásra kötődik katolikus hitéhez is (így tagja, és valamikor titkára is volt az Amerikai Katolikus Történettudományi Társaságnak). Emigrációját követően legközelebb a hetvenes évek elején lép újra magyar földre, majd rendszeres kapcsolat jön létre, saját szavaival, „anyja” (Magyarország) és „felesége” (USA) között. 1990-ben meghívják a szabadon választott országgyűlés alakuló ülésére, rövid ideig egyetemen is oktat Budapesten. Itthon számos könyvét adták és adják ki. 1994-ben a Magyar Köztársaság Érdemrendjének Középkeresztjével, 2001-ben Corvin-lánccal tüntették ki.

² A teljes idézet: „Van történelmi tudatunknak egy fontos eleme, amelyet legjobban a történelem érzékeléseként határozhatunk meg. Nevezhetjük esetleg a történelemmel felvett kapcsolatnak is [...]. Ez a múlttal létrejövő kapcsolat, melyet képtelenség teljesen megmagyarázni vagy kielemezni, olyan, mintha egy másik szférába lépnénk át; egyike ez azon módoknak, melyek révén az ember túlléphet önmagán és megtapasztalhatja az igazságot [...]. Ha ölt is valamilyen formát, az összetett és határozatlan; érzékeljük az utcákat, a házakat, a földeket, halljuk a hangokat, látjuk a színeket vagy a járó-kelő embereket [...]. A múlttal ilyenformán létrejött kapcsolatunk tökéletesen valóságosnak és igaznak hat [...]. Amikor a történelmet érzékeljük, akkor nem azt érzékeljük, hogy újraéljük a múltat, hanem hogy megértjük a világot, talán úgy, mint amikor zenét hallgatunk.” [LUKACS, 1999:9]

³ Az intézményi háttér az irodalmi interpretációk szempontjából is fontos, és nem haszontalan összevetni a történettudomány ez irányú kérdésfelvetéseivel az irodalomtudományon belül a kérdésről folytatott vitáit. Az irodalmi intézményrendszer és a különféle értelmezések kapcsolatához lásd [FISH, 1997]. Lényeges különbség van viszont a történetírói és az irodalmi gyakorlat között a tényeket illetően, mivel hiába fogadjuk el esetleg, hogy „a történelem nem más, mint értelmezés” [CARR, 1995:22], a történész (többek között a konvenciók és a konszenzusok nagyon is szükséges, és intézményileg is támogatott korlátozásai miatt) nem bánhat kénye-kedve szerint a tényekkel. Ez a megkötés nemcsak a dilettantizmus, vagy a szakmai hozzáértés, a „mesterségbeli tudás” kapcsán vetődik fel. Intézményi kényszer nélkül még nehezebb lenne például gátat vetni a parttalan történelmi relativizmusnak, aminek már morális vetülete is lehet. Nemcsak a tények hamisításával lehet relativizálni történelmi eseményeket és eseménysorozatokat. Sokkal kényesebb, mert nehezebben eldönthető a kérdés, hogy a tényekből ügyesen konstruált, éppen ezért narratív szempontból akár érvényesnek is tekinthető elbeszélések milyen kritériumok alapján ítéltetők el, ha állításaik vállalhatatlanok (pl. egy, a totalitárius rendszerek bűneit relativizáló, bagatellizáló, de következetesen felépített elbeszélés esetében. Egyébként ez az egyik fő vádpont a narrativista Hayden White-ot ért kritikákban). Talán itt is az intézményi szempont jöhet szóba, mint viszonyítási pont, tudva és szem előtt tartva persze, hogy annak működése amúgy meglehetősen esetleges.

⁴ „Hajlok arra, hogy a történelemtől még tudományos formájában is megköveteljem az olvashatóságot mint értékének egyik követelményét.” [HUIZINGA, 1997:23]

⁵ A szerzeágazó kérdés Huizingánál is megfontolás tárgyává válik. Éles vonalat húz ugyan történetírás és irodalom közé, a „játékot” nevezve meg érdekes módon a különbségtétel egyik fő ismérveként, ezzel együtt mégis nehezen tudja megvonni a történelemtől az „epikai-drámai elemek” szükségszerű előfordulását, még ha szerinte ezzel a logika területéről értelemszerűen át is csúszunk némileg az esztétika területére.

Sőt, arra is hajlik, hogy „a történelem régebbi korszakai ténylegesen magukban hordozták azokat a tényezőket, amelyeknek a történelemnek mint szellemi alkotásnak az epikai-drámai formát kellett kölcsönözniük.” [HUIZINGA, 1997:24] Az epikai-drámai formák visszahatásának gondolatfutamára pedig egy hangsúlyosan posztmodernként tárgyalt történésznél, Simon Schama munkájában (Polgárok. A francia forradalom krónikája. Előszó) találunk példát: „Legyenek a leírt elbeszélések bármily mesterségesek is, gyakran megfelelnek annak a módnak, amely szerint a történelmi szereplők cselekszenek. Vagyis sok - ha nem a legtöbb - közszereplő úgy fogja fel működését, mint amely némiképp a hősi múltból ismert szerepminták és az útókor ítéletével kapcsolatos várakozások között foglal helyet.” [idézi ROMSICS, 2003:63]. Az irodalom és az történetírás, a történelmi munkák és a fikció kapcsolatában iránymutató tanulmány [WHITE, 1997].

⁶ Persze az sem tekinthető a történetírás „paradicsomi állapotának”, és joggal válhat gúny tárgyává, ha a történészek kizárólag elméleti kérdésekre összpontosítanak, egymásnak üzengetve, egymásra licitálva, miközben már-már teljesen elhanyagolják a konkrétan vett kutatómunkát. Persze ezzel a kijelentéssel egy tetőtől talpig posztmodern „identitással” bíró történész feltehetően örömmel bocsátkozna vitába.

⁷ „Író vagyok, tudós és valamennyire filozófus is [...]” [LUKACS: 2001:371].

⁸ A posztmodern történetírás mibenlétének részletesebb kifejtésére később teszek kísérletet.

⁹ „White állítása az, hogy a realista történetírás felfogásával szemben a tények, a történelem adatai éppúgy nem adóttak, ahogyan nem adóttak a magyarázó módok által létrehozott jelentések sem. A történész első lépésként prefigurálja a történelmi mezőt, a saját nyelvéhez idomítja a történelmi adatokat. Létrehozza a történelmi valóság alakjait, egységeit, elkülöníti a számára fontosat a nem fontostól, és kijelöli azokat a részleteket, amelyekkel később foglalkozni fog.” [MARNÓ, 2003:27]

¹⁰ White „korlátjai” és a történész szabadsága.

¹¹ Az egyes társadalom-és humántudományok viszonya az irodalommal nagyon sokrétű és szerteágazó téma, szakirodalma pedig igencsak bőséges. Itt most csak néhány, általam fontosnak vélt cikkre, vagy tanulmánykötetre hívnám fel a figyelmet. A *Szociológiai Figyelő* 2001, 1-2. száma több tanulmányt is közöl a szociológia és az irodalom kapcsolatáról. A több tudományterület módszertanát és problémaérzékenységét is jelentősen befolyásoló narratíva elméletekről pedig a Thomka Beáta szerkesztésében a Kijárat Kiadónál megjelent *Narratívák* sorozat kötetében (történészek számára különösen a harmadik és a negyedik kötet tanulságos) lehet olvasni irányadó tanulmányokat.

¹² Arról nem is beszélve, hogy az elmúlt évtizedek hazai irodalmában, vagy a kortárs, történelmi regényeknek korántsem nevezhető művek sokaságában is milyen gyakorisággal mutatható ki a történelmi reflektáltság, sokszor a családtörténetek perspektívájából kínálva rálátást a „nagy elbeszélésre”. Miközben (igazodva a nehezen definiálható posztmodernizmus etikettjéhez) elfogadják a nagy elbeszélések végét, ám időnként furcsa dekonstrukcióként látszólag mégis kísérletet tesznek ilyen elbeszélések építésére, ezzel (és ezen erőfeszítések kudarcával) is demonstrálva a nagy történet világra segítése helyett inkább a történetek sokaságát fialó posztmodern állapot érvényességét.

¹³ Mintha ennek a kölcsönhatásnak a felismerése is tetten érhető lenne azon történetírói iskolák, irányzatok törekvésiben, melyek a személyes emlékezet anyagát, az egyéni narratívák tükörcserepeit igyekeznek feltárni és elrendezni abban bízva, hogy fénytörésükben új árnyalatokat kaphat a közös emlékezet, a történetírás is (lásd oral history, vagy a szinte történelmi „újrairást” követelő, sajátos narrativitást támogató gender és ethnic studies).

¹⁴ Továbbá „a történelmi tudás néha a pontosságnál még többet: a megértést célozza.” [LUKACS, 1998:12]

¹⁵ Ide értve azt a meghatározottságot is, hogy a történelemtől, történeti eseményekről alkotott véleményünk nem függetleníthető egy öntudatlanul is létező előzetességtől, vagyis a történeti-és irodalmi olvasmányélményekből, a nemzeti múltat áthagyományozó megcsontosodott és anekdotikus elbeszélésekből, családi történetekből stb. összeálló homályos előérzettől és elvárástól.

¹⁶ „[E]llentétben a természettudományokkal, a történelmi kutatás célja nemcsak a »tiszta tény«, hanem – sőt még inkább – a megértés.” [LUKACS, 1998:140]

¹⁷ E múlthoz kötöttséget Heidegger hermeneuika fogalmával szemben határozza meg.

¹⁸ Lukacs szerint többek között a nemzet és az állam összemosása volt Marx és követőinek egyik legnagyobb tévedése. [LUKACS, 2000:15]

¹⁹ Ennek részletes kifejtésére vállalkozik egyebek mellett Löwith.

²⁰ „Hogy az emberek *mit* gondolnak, annak kevesebb köze van ahhoz, hogy *miért* és több ahhoz, hogy *hogyan* gondolják; ez a *hogyan* pedig szorosan kapcsolódik a *mikorhoz*.” [LUKACS, 2001:46, kiemelés az eredetiben – Sz. I.] Egy helyen, utalva Szerb Antalra, úgy fogalmaz, hogy valamiféle „lélektörténetben” gondolkodik, legalábbis erre tesz kísérletet, ami a lelki struktúrák történeti változásával foglalkozik, és nem egyenlő a mentalitástörténettel. [LUKACS, 2001:62]

²¹ „I have to use my words carefully, and this is what writing is all about. I have shocked many of my historian colleagues by saying that history consists of words, that the words are not just the packaging of the facts. In our minds the facts do not exist apart from the words whith which we express them.” A Conversation with John Lukacs. <http://www.neh.gov/news/humanities/2003-01/democraticage.html> 2004. 03. 03. [A cikkből vett részletet a saját fordításomban közlöm – Sz. I.]

²² „Nem: a »tények« sohasem beszélnek önmagukért – már csak azért sem, mert a »tény« elválaszthatatlan a tény kifejezésétől.” [LUKACS, 1998:27] „Elválasztható-e a gondolat a szavaktól, amelyek kifejezik? Szerintem nem [...]” [LUKACS, 2001:12].

²³ „Valamilyen múlt sohasem adott [...]. A történelem mindenkor *formálás* a múlttal szemben, s nem is tarthat igényt arra, hogy több legyen. [...] Történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról.” [HUIZINGA, 1997:16, kiemelés tőlem – Sz. I.]

²⁴ Nyilvánvalóan az sem bagatell kérdés, mit értelmezünk jelként, mikor a múltat vállatóra fogjuk.

²⁵ „[A] szereplőket és az eseményeket folyton-folyvást újból tárgyalják.” [LUKACS, 1998:11]

²⁶ „A normál tudomány [...] roppant anyagot halmoz föl, rendkívül sikeresen tölti be rendeltetését, folyamatosan bővíti a tudományos ismeretek körét, és állandóan növeli pontosságukat.” [KUHN, 2000:63] Meg kell jegyezni azonban, hogy Kuhn saját elméletét a természettudományokra alkalmazza, így ez az analógia a történetírás tudományos identitászavarának megvilágítására jöhet csupán szóba, különösen, hogy ma már (a szaktörténészek közül is) csak kevesen tartják elképzelhetőnek a „természettudományos történetírást”.

²⁷ A White-ot ért vádakkal kapcsolatban [MARNÓ, 2003:29-34], valamint [GYÁNI, 2000:63-70]

²⁸ Többek között teret szentel a híres-hírhedt David Irving retorikájának „leleplezésére” [LUKACS, 1998:246]

²⁹ Lásd Lakatos Ágnes recenzióját Gérard Noiriel *A történetírás „válsága”* című könyvéről [LAKATOS, 2002] Noiriel olyan pragmatikus történettudományt képzel el, mely egy közös nyelvet használ más társadalomtudományokkal, s melynek képviselői folyamatosan reflektálnak saját történetírói gyakorlatukra, állandó bizonyítási-igazolási kényszerrel tökéletesítve a módszertant.

³⁰ Elsősorban azért nem, mivel White elképzelésével szemben a múltat nem látja teljesen megformálatlannak és kaotikusnak. „Valójában mást se látunk belőle, mint nagy, határozatlan körvonalú formákat. És ezeket a formákat kell kitölteni...” [LUKACS, 2001:60]

³¹ Továbbá: „Hadd ismétljem: a szavak megválasztása nemcsak technikai vagy stilisztikai, hanem ugyanakkor erkölcsi feladata is.” [LUKACS, 1998:48]

³² Melyet éppen Hitler bukása zár le. E fejtegetése kapcsán (is) Lukacs Tocqueville nézeteire támaszkodik, akik megjósolta a forradalmi korszak lezárulását, és a (leegyszerűsítve) „veszélyes” demokrácia, a tömegek zsarnokságának eljöveteletét.

³³ Lukacs itt elsősorban konzervativizmus és a liberalizmus fogalompár és dichotómia idejétmúltságáról beszél.

IRODALOM

- BARÁTH Katalin 2003: 'Magyarország századfordulói. Megjegyzések a történetírás narratív természetéről' In: KELLER Mátyás (szerk.): *Szenkőzt a történelemmel. A Szent Ignác Szakkollégium tanulmányai*. Budapest: Századvég – Szent Ignác Szakkollégium
- BAYER József 2002: 'A konzervativizmus – erények és korlátok' *Múltunk* 2002/3-4.
- BURKE, Peter 2000: 'Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése' In: THOMKA Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák IV.*, Budapest: Kijárat Kiadó
- CARR, David 1999: 'A történelem realitása' In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák III. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat Kiadó
- CARR, E. H. 1995: *Mi a történelem?* Budapest: Osiris Kiadó

- CHARTIER, Roger 2003: 'Ahol a part szakad. Történelem, nyelv, gyakorlat' *Műhely* 2003/4.
- FISH, Stanley: *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei III. Jelenkor, Pécs, 1997.* (Beck András fordítása)
- FOUCAULT, Michel 1999: 'Az önmagasság technikái' In: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk
- GÁNGÓ Gábor 2002: 'Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok. (Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről)'. *Világosság* 2002/4-5-6-7.
- GRONDIN, Jean 2002: *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Budapest: Osiris Kiadó
- GYÁNI Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó
- GYÁNI Gábor 2003: 'Történetírói nézőpont és narratív igazság' *Magyar Tudomány* 2003/1.
- HUIZINGA, Johan 1997: *A történelem ígészetében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KELEMEN János 2002: 'Jel, esemény, „történeti jel”' *Világosság* 2002/4-5-6-7.
- KOSELLECK, Reinhart 2000: 'Történelem, történetek és formális időstruktúrák' In: THOMKA Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4*. Budapest: Kijárat Kiadó
- KUHN, Thomas S. 2000: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó
- KUNDERA, Milan 2000: *A regény művészete*, Budapest: Európa Könyvkiadó
- KUNDERA, Milan 1992: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- LUKACS, John 1998: *A történelmi Hitler*. Budapest: Európa Kiadó
- LUKACS, John 1999: *Évek*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- LUKACS, John 2000: *A XX. század és az újkor vége* Budapest: Európa Kiadó
- LUKACS, John 2001: *Egy eredendő bűnös vallomása* Budapest: Európa Kiadó
- LYOTARD, Jean-Francois 1993: 'A posztmodern állapot' In: BUJALOS István (szerk.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest: Századvég
- MARNÓ Dávid 2003: 'A reprezentáció politikája. Hayden White utópisztikus realizmusa' *Café Babel* 2003/1-2.
- MARQUARD, Odo 2001: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- MIKLÓSI Tamás 1996: 'Angelus Perditus' In: LÖWITH, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest: Atlantisz
- QUINTON, Anthony 1995: *A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig*. Pécs: Tanulmány Kiadó
- RICOEUR, Paul 1993: 'A szöveg és az olvasó világa' In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris
- RICOEUR, Paul 2000: 'Történelem és retorika' In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák IV. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó
- ROMSICS Ignác 2002: 'A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról' In *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris Kiadó
- RORTY, Richard 1993: 'Posztmodern burzsoá liberalizmus' In: BUJALOS István (szerk.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest: Századvég Kiadó
- RORTY, Richard 1994: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs: Jelenkor Kiadó
- SHUSTERMAN, Richard 2003: *Pragmatista esztétika*. Pécs: Kalligram

- RÜSEN, Jörn 1999: 'A történelem retorikája' In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák* 3. Budapest: Kijárat Kiadó
- WHITE, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Budapest: Osiris Kiadó
- WHITE, Hayden 2003: 'A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában'
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/1996_1/white.htm 2003. 03. 03.